

МІЖ МИНУЛИМ І МАЙБУТНІМ: ДО 90-РІЧЧЯ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.04.167>

УДК 001.32(091):94.1(477)“1936/2026”

Валерій СМОЛІЙ

академік НАН України, доктор історичних наук, професор,
директор Інституту історії України НАН України (Київ, Україна)
smolii.valerii@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-7656-5505>

Олексій ЯСЬ

член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, провідний науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
alexuyas@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

ІНСТИТУТСЬКА ІСТОРІЯ У СВІТЛІ СТРАТЕГІЙ І КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЙ СУЧАСНОЇ СОЦІОГУМАНІТАРИСТИКИ (До 90-річчя Інституту історії України Національної академії наук України)

Мета статті полягає в репрезентації основних віх і періодів історії Інституту як своєрідної інституціональної структури, становлення і функціонування якої було тісно пов'язано з політичною системою, соціокультурним середовищем, культурними патернами й науковими концептуалізаціями радянської та пострадянської епох. **Методологія** дослідження спирається на міждисциплінарну комбінацію стратегій неоінституціоналізму, передусім історич-

Цитування: Смолій В., Ясь О. Інститутська історія у світлі стратегій і концептуалізацій сучасної соціогуманітаристики (До 90-річчя Інституту історії України Національної академії наук України). *Український історичний журнал*. 2026. № 4 (589). С. 167—189. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.04.167>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2026. № 4 (589)

ного інституціоналізму, типології та компаративістики. **Наукова новизна.** Проаналізовано різні версії інституціональної генеалогії Інституту історії України. Окреслено типологічні риси Інституту у світлі радянської та пострадянської науки, зокрема інституціональної та інтелектуальної історії. Показано деструктивні впливи радянзації на функціонування Інституту. Розглянуто процес маргіналізації висвітлення української історії в радянському великому наративі. Відзначено роль істориків-ревізіоністів та їхні спроби розширити й модифікувати межі репрезентації української минувшини в радянській історіографії. Підкреслено, що інституціональні трансформації пострадянської доби продукували як численні виклики, так і можливості. З'ясовано, що пострадянське інституційне оновлення допомогло сформувати адекватну структуру Інституту, котра охоплює майже всі епохи історії України. Наголошено, що протягом 1990-х рр. розгорнулося повернення до вільного наукового обігу класичного спадку національного історієписання. Зауважено, що впродовж 2000-х рр. повною мірою проступили виклики, зумовлені тривалою радянською ізоляцією українських учених від неklasичних і постнеklasичних пізнавальних взірців. Окреслено палітру викликів і проблем, які постали перед Інститутом як на полі інституціонального буття, так і у сфері наукової концептуалізації під час сучасної російсько-української війни. **Висновки.** Зазначено, що інституціональна історія радянської доби здебільшого визначалася кон'юнктурою партійного курсу та масовою ідеологізацією науки. Доведено, що радянські впливи на функціонування Інституту споглядаємо не тільки у вигляді репресій, адміністративних чисток, командно-директивного стилю управління, а й тривалого та цілеспрямованого розриву з неklasичними трансформаціями науки. З'ясовано, що неklasична модель науки сприймалася лише епізодично й у викривленому вигляді на обширах української соціогуманітаристики радянської доби. Обстоюється думка, що завдяки цьому склалася вкрай складна та неоднорідна сучасна палітра викликів, проблем і суперечностей. Показано, що сучасна російсько-українська війна окреслила ще одну специфічну площину викликів і проблем перед Інститутом як у середньотривалій, так і в довготривалій перспективі.

Ключові слова: *Інститут історії України, інституціональна історія, історія науки, радянська спадщина, неklasична і постнеklasична моделі науки, історичний інституціоналізм, компаративний метод.*

Зазвичай походження інституціоналізму як напряму досліджень пов'язують зі славнозвісною постаттю німецького соціолога й економіста Макса Вебера. Вважають, що саме його студії, присвячені інституціоналізації соціальних і політичних процесів, насамперед організаційним вимірам бюрократії, породили сплеск зацікавлень у царині вивчення історії та теорії функціонування суспільних інститутів і структур. Приміром, його відома теза про неоднозначність окреслення історичної підоснови раціональної поведінки суспільних інститутів закликала повсякчасно враховувати ірраціональні мотиви, котрі поставали на теренах соціального й культурного світу [1, с. 112—113].

Протягом ХХ ст. дослідницькі стратегії й пізнавальні взірці інституціоналізму суттєво розширилися завдяки антропологічним, соціокультурним і культурологічним трендам. Вони виплекали хвилю нового інституціоналізму на обширах соціології, політології, меншою мірою культурології, наукознавства й історії науки. У фокусі таких студій опинилися не тільки організаційні взірці, традиції та норми раціональності, а й розмаїті причини, мотиви, потреби, чинники інституціональних процесів у найрізноманітніших сферах, зокрема у світі науки. Крім того, вони

асоціювалися з певним середовищем і передумовами інституціональної історії як у діяхронних, генетичних, так і в компаративних, синхронних контекстах [2].

Зауважимо, що упродовж другої половини ХХ ст. міждисциплінарні складові на полі інституціональних досліджень дедалі частіше спонукали до формулювання нових запитів та окреслення інших масштабів. Саме тому ці студії вже не обмежувалися традиційним поєднанням соціальних та інституційних складових. Навіть більше, вони в певному вигляді перетікали на інші дисциплінарні площини або поєднували різні виміри функціонування і структуризації тієї чи іншої установи в розрізі провідних завдань, стратегій, взірців [3, с. 285—286].

Загалом історичний інституціоналізм спонукав до висвітлення минувшини конкретної наукової інституції як цілої серії взаємопов'язаних порівняльних, типологічних, соціокультурних і низки інших запитів. Паралельно переглядалося традиційне тяжіння концепції часу в річищі історичного інституціоналізму, передусім можливість перенесення каузальних пояснень на інші часові пласти. Ідеться про зіставлення призначення суспільних інституцій у різних періодах та епохах, приміром, шляхом поділу і/чи диференціації ланцюга каузальності [2, с. 747—750].

Певна річ, такі рефлексії на полі політичних, економічних або соціологічних студій різнилися як рівнем загальності, так і масштабом предметної сфери. Остання, як правило, фокусувалася на ключових або щонайменше важливих інституціях загальнонаціонального масштабу [4]. З огляду на це, можливий рівень запозичень у царині історії та соціології науки видається лімітованим, але доволі плідним в інструментальному й концептуальному зрізах.

Зауважимо, що в сучасній соціогуманітаристиці інституція як термін-інструмент трактується у специфічному розумінні як відповідна традиція, базові «правила гри», нормативні складові, котрі формують алгоритми продукування знання, організаційні моделі функціонування тощо. Тим паче, що інституційні норми чи моделі можуть не тільки сприяти, а й навпаки, гальмувати наукові устремління та проекти навіть в умовах відносно ліберального соціокультурного середовища [5, с. 17].

Утім, у більш локальному та прикладному сенсі інституція є також простором колективного буття наукової корпорації. Останній можна характеризувати як відкритий / закритий або напівкамеральний організаційний осередок, який пов'язаний із науковими та суспільними мережами, комунікаціями, каналами тощо.

З такої перспективи інструментальне розуміння та призначення інституціональної історії як області наукових студій суттєво розширюються. Тим паче, що концепт інституціоналізму не зводиться лише до організаційних і структурних вислідів, а й пов'язується з типовими та нетиповими пізнавальними патернами, дослідницькими стратегіями, концептуалізаціями, поколіннями вчених, їх колективною, груповою та персональною свідомістю, розмаїтими ролями на академічних, культурних, політичних підмостках. У такому світлі минувшина установи постає як взаємодія власне інституціонального процесу науки з інтелектуальною, політичною, соціальною та культурною історією.

Врешті, інституціональна історія української науки протягом усього ХХ ст. оберталася, як правило, довкола проблем збереження та трансляції інституційної

тягості в поколінневому, концептуальному й організаційному розумінні. Наприклад, у 1962 р. було засновано Товариство сприяння українській науці як інституційна надбудова трьох установ — Українського вільного університету, Наукового товариства ім. Шевченка та Українського технічно-господарського інституту. Проте зберегти спадкоємність в українських дослідженнях у ФРН повною мірою так і не вдалося, позаяк відбулися як стрімка зміна академічних поколінь, так і істотне скорочення кількості українських науковців в Європі внаслідок багатьох чинників і обставин [6, с. 111].

Навіть більше, проблеми інституціональної тягості поставали навіть у нових проектах, зокрема Українського наукового інституту Гарвардського університету. Недаремно його фундатори прагнули підкреслити спадкоємність щойно заснованої інституції на полі неформальної інституціоналізації, а саме — з історичною школою М. Грушевського [7].

У світлі сучасного соціогуманітарного знання старі-нові питання інституціональної історії науки, котрі здебільшого формулювалися з позицій функціоналізму й структуралізму, доповнюються та розширюються завдяки неklasичним стратегіям і практикам у сферах політології, соціології, культурної антропології та філософії науки. У широкому сенсі йдеться про те, що всяка інституція, попри своє специфічне призначення, була не тільки мініпростором науки, а й важливою авансценою культурного й інтелектуального буття вчених.

Відзначимо, що кожна установа акумулювала розмаїті індивідуальні, групові й колективні зусилля, рецепцію, засвоєння, генерування та трансляцію ідей. Водночас кожна інституція прагнула підтримувати свої форми колективного буття, спираючись на відповідні організаційні підвалини, інституціональну генеалогію та самобутнє розуміння власного функціонального призначення.

Зрештою, стратегії та практики нового інституціоналізму суттєво розширюють предметне поле вивчення історії установ. Це досягається шляхом студіювання горизонтальних зв'язків, антропологічних, соціологічних, культурологічних вимірів, мереж і каналів зв'язку із соціокультурним середовищем. Вони дозволяють сфокусуватися на компаративних і синхронічних запитах у межах дослідження історії науки радянської та пострадянської доби.

Передусім йдеться про народження / конституювання установи, структурні метаморфози, сполучення проблем організаційного, культурного, інтелектуального життя в локальній атмосфері, а також про рівень її залежності чи, навпаки, автономності від загальних трансформацій культурного поля та інституціонального ландшафту.

Отож, у фокусі оптики історичного інституціоналізму окреслюються і концептуалізуються проблеми тягості й розриву поколінь науковців, взаємодії та мутації пізнавальних патернів і моделей класичної, неklasичної, постнеklasичної науки, взаємопов'язаності інституціональної, політичної, культурної та інтелектуальної минувшини тощо.

У річищі таких запитів конституювання Інституту історії України розгорнулося на зламі конкурентних трендів. Плани створення Українського історичного

інституту ще наприкінці 1920-х рр. виношував М. Грушевський. За його задумом, ця інституція мала стати провідним дослідницьким осередком універсального призначення. Передусім проєкт М. Грушевського передбачав студіювання історії України як у національних вимірах, так і в широких соціокультурних / цивілізаційних координатах. Навіть більше, його проєкт 1928 р. окреслював у структурі Українського історичного інституту не тільки Відділ порівняної історії господарства — сільського й міського, а також і секції порівняної історії західноєвропейської та азійської у складі Відділу старшої соціальної і політичної історії України [8, с. 19]. Таким чином, у цьому проєкті йшлося про доволі складну програму компаративних студій, яка закладалася апіорі до самої інституційної основи.

Принагідно зауважимо, що якраз у 1928 р. французький історик Марк Блок, один із фундаторів знаменитої школи «Анналів», виголосив на VI Міжнародному конгресі історичних наук в Осло (Норвегія) доповідь «До порівняльної історії європейських суспільств». Він обстоював думку, що саме порівняльний метод має стати запорукою успішного розвою історичної науки. Недаремно його однойменну статтю 1928 р. й досі розглядають як запотребовану й актуальну, а її провідну тезу щодо можливостей і перспектив синхронного та діахронного порівняння сприймають як важливу методологічну настанову [9, с. 9].

Норвезький конгрес ініціював новий сплеск рефлексій і запитів до національних історій. Скажімо, Мирон Кордуба¹, один із найвідоміших учнів М. Грушевського, ще в 1930 р. ініціював дискусію про найважливішу добу (момент) національної минувшини у світлі порівняльних запитів щодо інших історичних епох і періодів. Він відзначав, що до написання первісної статті, котра спричинила цю полеміку, його мотивувала саме проблематика норвезького конгресу [10, с. 154].

З цієї перспективи інституціональний задум М. Грушевського, особливо його акцентування уваги на компаративних перехрестях національної історії, уповні вписувався в загальноєвропейські та світові тенденції 1920-х рр. У певному розумінні їх доречно розглядати як паростки неklasичної моделі науки. Та Інститут історії України заснував не автор цього проєкту, а республіканська партійна верхівка за зовсім інших ситуаційних політичних контекстів і соціокультурних передумов радянського тоталітарного режиму середини 1930-х рр.

На той час відбувалося згортання концептуальної рамки, закладеної московською марксистською школою М. Покровського, відомої як сумнозвісна «концепція соціологічних епох». Водночас ширилася прагматична переорієнтація практик і стратегій тодішніх істориків, які мали якнайкраще підтримувати й популяризувати партійний курс, точніше його втілення на «історичному фронті».

Лейтмотив республіканського історієписання пов'язувався з написанням сталінського підручника з історії України, змагання довкола якого тривали протягом першої половини 1930-х рр. Причому ці спроби виявили безоглядну неефективність Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (далі — ВУАМЛІН).

¹ Старший науковий співробітник Львівського відділу Інституту історії України в 1944—1946 рр.

Тим паче, що володарі республіканського культурного поля свого часу розглядали ВУАМЛІН як сурогатний / ідеологічний заміник знекровленої Всеукраїнської академії наук.

На той момент навіть партійні функціонери хоч-не-хоч мусили рахуватися зі спустошливими наслідками репресій і адміністративних чисток у царині республіканської науки, зокрема величезним браком фахових істориків із солідною дослідницькою та викладацькою підготовкою. Крім того, у лютому 1936 р. постав інституціональний прецедент — на основі Історико-археографічного інституту, Інституту книги, документа та письма АН СРСР та Інституту історії Комуністичної академії був створений Інститут історії АН СРСР у Москві [11, с. 56—57].

Ця подія безперечно нав'язує синхронічне пояснення заснування Інституту історії України як наслідування чи копіювання союзного взірця, легітимізоване постановою ЦК КП(б)У «Про організацію в Академії наук УСРР Відділу суспільних наук» від 23 липня 1936 р. Утім, попри очевидний сенс такого потрактування, згадане тлумачення пропонує лише часткову відповідь щодо мотивів і причин інституціонального повороту від уже наявної ВУАМЛІН до створення вищезгаданого академічного Відділу, зокрема Інституту історії України в його складі [8, с. 25].

Зауважимо, що протягом 1936—1937 рр. на полі радянського історієписання відбувалася засаднича зміна «правил гри», зокрема встановлення нової концептуальної рамки — концепції «приєднання України до царської Росії як меншого лиха» у сфері конструювання та представлення республіканського наративу. Останньому відводилася роль виключно допоміжної розповіді, котра формувалася за ідеологічним каноном і підтримувала генеральне призначення великого радянсько-російського наративу. Примарна автономність радянсько-республіканських або квазінаціональних версій історії, які продукувалися в першій половині 1930-х рр., була відкинута зовсім.

Недаремно Інститут перед початком німецько-радянської війни де-факто одночасно опрацьовував три «паралельні» проекти республіканського наративу. Йдеться про підготовку «короткого курсу історії України» за відомим сталінським взірцем партійної історії ВКП(б), оприлюдненого в 1938 р., чотиритомного університетського підручника й розширеної серії «Нарисів з історії України» (у 17 чи 18 випусках) [11, с. 92, 101—102]. Коли взяти до уваги те, що на той час в Інституті працювало трохи більш як 20 науковців, то обсяг і масштаб таких проєктів вочевидь були надмірними.

Ця ситуація відображала нагальні потреби в оперативній підготовці республіканських наративів, які б підтримували, просуvalи та популяризували новий партійний курс на теренах радянської України. Подібна ситуація простежувалася і в інших новостворених / реорганізованих академічних інституціях. Зауважимо, що цим установам у 1939 р. навіть дозволили вливати свіжу кров у вигляді львівських відділів [12, с. 239], попри сумніви в ідеологічній чистоті нових учених кадрів. Адже переважна більшість львівських співробітників була пов'язана з Науковим товариством імені Шевченка (далі — НТШ), яке гвалтовно ліквідували 14 січня 1940 р. під машкарою т. зв. саморозпуску [13, с. 45].

За таких передумов постає своєрідний і навіть дивовижний мікс персонального складу Інституту історії України напередодні німецько-радянської війни. У передвоєнному мініпросторі інституції співіснували співробітники колишнього Інституту історії ВУАМЛІН, випускники інститутів «червоної професури», «старі спеці» зі знищених установ ВУАН, галицькі науковці, зокрема учні школи М. Грушевського, та молоді дослідники з колишнього НТШ у Львові. Такий строкатий кадровий склад якнайкраще свідчить про те, що прагматична доцільність отримання бажаного результату тимчасово здобула гору в розрахунках партійних функціонерів над міркуваннями ідеологічної цнотливості.

Таким чином, Інститут історії України було засновано в річищі як калькування загальносоюзних взірців, так і внаслідок часткової зміни «правил гри» на політичному та культурному полі «історичного фронту». Помітну роль у цьому процесі відіграв С. Белоусов, другий директор Інституту, позаяк першого очільника установи філософа А. Сараджєва (колишнього директора Інституту філософії ВУАМЛІН) стратили в 1937 р. С. Белоусов уособлював яскравий типаж сталінського бюрократа — «червоного професора» та партійного висування [11, с. 66—68]. Тому він гнучко та швидко пристосовувався до політичної ситуації в радянській Україні кінця 1930-х рр.

У світлі дослідницьких стратегій історичного інституціоналізму процес конституювання установи відобразив як переломні трансформації партійного курсу, масовані репресії та чистки, так і синхронічні злами історій кількох інших організаційних осередків: реорганізованого Інституту історії ВУАМЛІН, ліквідованого НТШ, радянізованої ВУАН, залишки якої перетворили на АН УРСР.

Та найголовнішим є те, що тренд переходу чи поступового сходження до не-класичних організаційних і пізнавальних взірців, який намічався у вищезгаданому проекті М. Грушевського, категорично відкинули. Натомість провідна інституція республіканського історієписання конституювалася за союзним взірцем, хоч і з певними інституціональними особливостями.

Показово, що в 1972 р. за ініціативою історикині Н. Комаренко була здійснена спроба конструювання нової інституціональної генеалогії Інституту у світлі перегляду відомих віх [14]. Авторка пропонувала розглядати як попередника установи не Інститут історії ВУАМЛІН, а Український інститут марксизму, заснований у листопаді 1922 р. Від 1924 р. ця установа функціонувала як Український інститут марксизму-ленінізму в Харкові. За її візією, саме цей осередок спричинився до інституціонального становлення ВУАМЛІН [14, с. 156]. У такий конструкції передісторія Інституту історії ставала давнішою майже на 14 років!

Отже, конструювалася нова організаційна спадкоємність у вигляді інституціональної тріади: Український інститут марксизму — Інститут історії ВУАМЛІН — Інститут історії / Інститут історії України АН УРСР. Загалом пропонувалася нова віха передісторії чи навіть початкової історії Інституту, котра пов'язувалася з Українським інститутом марксизму.

Спроба Н. Комаренко свідчила про приховане змагання з тодішнім Інститутом історії партії при ЦК КПУ. Така схема фактично обстоювала тезу про давніше

походження та вище становище Інституту історії / Інституту історії України серед усіх установ суспільного профілю, коли розглядати його в розрізі інституційно-партійної спадкоємності в радянській Україні.

Утім, така пропозиція оновлення відліку інституціональної історії згенерувала лише поодинокі відгуки. Адже атмосфера чергових утисків і чисток академічних інститутів у 1972 р. не сприяла подібним ініціативам. Однак згадана спроба доволі добре проілюструвала, наскільки хиткими були конструкції інституціональної тягlosti в межах радянського історієписання, зокрема його республіканської версії.

Німецько-радянська війна призвела до нових метаморфоз інституціональної історії установи. Життєві сценарії багатьох науковців розподілилися за кількома варіаціями або їх певним сполученням — мобілізація, евакуація, окупація. З-поміж них траплялися і інші повороти персональних історій, як-от арешт і ув'язнення історика Михайла Марченка [15].

Воєнна доба немовби поставила на паузу інституціональну історію установи. Причому в якийсь момент перебіг історії Інституту ледь не поділився на два паралельні потоки. За гіркою іронією долі, у жовтні 1941 р. українські науковці по обидва боки німецько-радянського фронту — в окупованому Києві та в евакуації в Уфі — намагалися будь-що-будь у тій чи іншій формі поновити Інститут.

В Уфі ці заходи тривали в межах створення Інституту суспільних наук як тимчасового об'єднання академічних інститутів, у якому з 20 жовтня 1941 р. працювала група історії та археології. В окупованому Києві ініціатива поновлення Інституту майже синхронізувалася зі спробами відновити ВУАН [8, с. 320—321; 11, с. 122—123, 129—130].

Фінал цих інституціональних спроб у культурних просторах двох тоталітарних режимів є відомим. Нацистський режим побоювався, що українські академічні інститути суспільного й гуманітарного спрямування стануть осередками націоналізму, точніше, українського спротиву. Тому цей інституціональний процес був швидко зупинений. Натомість радянський режим гостро потребував залучення всіх можливих ресурсів у великій війні. Патріотичні почуття націй, які входили до складу СРСР, були засновані на історичному досвіді, тому вони теж розглядалися як важливий ресурс у тривалій і спустошливій війні, котра справила свій вплив на перебіг інституціональної історії.

Зрештою, потреби патріотичної мобілізації та консолідації далися взнаки. Саме тому в евакуації в Уфі протягом червня 1942 р. відновлюється робота установи як самостійного організаційного та наукового сегмента — об'єданого Інституту історії і археології. Ця інституціональна метаморфоза збіглася з певною лібералізацією наукових і культурних практик, яку, утім, не варто надміру переоцінювати [16, с. 376—377]. Дискурси героїки та патріотизму, котрі апелювали до прикладів славетної минувшини, насамперед успішної боротьби з іноземними загарбниками, стають основними сюжетами тодішніх наукових і науково-популярних праць.

Влітку 1945 р. на хвилі післявоєнної ейфорії третій директор Інституту Микола Петровський під час перебування у складі делегації УРСР на установчій конференції ООН у Сан-Франциско (США) окреслив амбітні плани у сфері археографії та

джерелознавства. Приміром, він повідомив про підготовку багатотомного видання «Архів історії України». Цей проєкт мав вмістити основні документи й джерельні матеріали з історії України з усіх часів, включно з тодішньою сучасністю [17, с. 6].

Проте тимчасовість і примарність ідеологічного «потепління» яскраво продемонстрував черговий поворот партійної політики. За нових обставин розпочалася швидка ревізія недавніх дискурсів воєнної героїки та патріотизму. 29 серпня 1947 р. була ухвалена горезвісна постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР».

Практично весь науковий доробок істориків з Інституту як передвоєнної, так і воєнної доби та післявоєнного часу був безапеляційно таврований як «антимарксистський» із «грубими політичними помилками» [8, с. 560]. Вірогідно, лише самотній перебіг низки політичних та інших обставин не призвів до масштабних репресивних і каральних дій, які очікувалися чи принаймні вважалися реальними після такої партійної ухвали.

Інституціональна історія установи доби пізнього сталінізму визначалася кількома передумовами й тенденціями.

З одного боку, після завершення німецько-радянської війни розгорнулися колізії довкола творення нової версії республіканського наративу у вигляді синтетичного курсу «Історії України». Ці змагання відбувалися в атмосфері домінування російсько-радянського дискурсу народу-вождя та народу-переможця, котрий відтоді посідав центральне місце та канонізував росіян як «головну націю» радянського проєкту.

Врешті, у післявоєнний час відбувається сполучення старої російської імперської спадщини з новітніми радянськими проєкціями. Знаковим виявом цієї метаморфози стали горезвісні партійні тези 1954 р., метафорично означені як «переяславські». Вони змінили ідеологічні віхи та концептуальну рамку представлення історії України. Концепцію «приєднання України до Росії як меншого лиха» заступила сумнозвісна ідея «возз'єднання братніх народів», яка нав'язала дискурси «братської дружби народів» і їх «віковичної боротьби за об'єднання». Відтоді українські історики були змушені рухатися лише в тісних закутках «переяславського коридору» за накинутими згори орієнтирами-догматами.

З іншого боку, зміна ідеологічних і культурних орієнтирів згенерувала нову хвилю радянзації, котра суцільно вихолощувала й нівелювала національні відмінності. Отже, на межі 1940—1950-х рр. зникають навіть самі означення «українська історія» чи «історія України», котрі заступає єдиний офіційний ідеологічний конструкт — «історія Української РСР».

У результаті «короткий курс» історії України перетворився на двотомник «Історія Української РСР». Макет першого тому 1950 р. накладом 500 примірників для обмеженого й вибіркового поширення виявився останньою версією в низці післявоєнних проєктів республіканського систематичного курсу, у якому ще вживалася назва «історія України». Звісно, у цьому макеті українська минувшина розглядалася як неодмінна «складова частина» історії СРСР [18, с. 3].

Зауважимо, що ідеологічні претензії висувалися вже навіть до української форми представлення минувшини, себто її маркування як історії України. Після

1950 р. навіть таке означення розглядалося вже як сумнівне, ба навіть націоналістичне! Таким чином, історія України була повністю ідеологічно вихолощена й перетворена на другорядну частину радянсько-російської минувшини.

Про масштаб нової хвилі радянізації на приємку пізньосталінської доби свідчить той факт, що її вислідом стала зміна офіційної назви Інституту. 2 березня 1953 р. постановою № 482 Ради Міністрів УРСР Інститут історії України АН УРСР було перейменовано на Інститут історії АН УРСР [19, с. 70].

Це перейменування відбивало важливі зміни у висвітленні та репрезентації українських проблем і сюжетів у радянському гранд-наративі. Відтоді вони були остаточно витіснені на маргінеси й припасовувалися у вигляді штучних і принагідних сюжетів до централістичної й великодержавної російсько-радянської історії.

Хрущовська відлига призвела лише до паліативної лібералізації радянського режиму, котра сягнула теренів радянської України з певним запізненням, порівняно із союзним центром. Зазвичай її пов'язують із тодішнім партійним лідером П. Шелестом. Час його перебування на посаді першого секретаря КПУ дехто із західних дослідників навіть схарактеризував як «добу П. Шелеста» (1963—1972) [20].

Проте певні послаблення ідеологічного тиску намітилися ще у другій половині 1950-х рр. Лібералізація культурної та політичної атмосфери дозволила українським історикам у 1957 р. заснувати «Український історичний журнал». Це сталося після цілої низки безрезультатних спроб ще за сталінських часів у тому чи іншому вигляді домогтися дозволу на проект республіканського історичного журналу [21, с. 8—9]. Принагідно відзначимо, що заснування цього часопису історик Ярослав Пеленський назвав однією з найважливіших подій, які сталися в царині вивчення історії України після Другої світової війни [22, с. 3].

Суттєві зрушення відбулися на інституціональному полі українського радянського історієписання 1960-х — початку 1970-х рр., у якому провідну роль відігравав Інститут історії АН УРСР. Поступово формується невелика республіканська мережа спеціалізованих історичних видань, як-от «Історичні джерела та їх використання» (1964—1972. Вип. 1—7), «Історіографічні дослідження в Українській РСР» (1968—1973. Вип. 1—6), «Середні віки на Україні» (1971—1973. Вип. 1—2), «Український історико-географічний збірник» (1971—1972. Вип. 1—2), щорічник «Київська старовина» (1971. Вип. 1) [11, с. 271—272] та ін.

Водночас істотно змінюються базові параметри інституціонального середовища установи, котре швидко розширюється протягом 1960-х рр. Насамперед зростає кількісний склад Інституту: у 1969 р. в установі працювали вже 110 наукових співробітників (у 1961 р. — 83 вчені, у 1949 — 30) [11, с. 364, 389, 418]. Від цього часу Інститут практично весь час існує як колективна спільнота понад 100 науковців.

Ці інституціональні метаморфози у сполученні з відносно ліберальними передумовами призвели до своєрідного феномену української радянської історіографії, відомого як поява напряму істориків-ревізіоністів або нонконформістів [20, с. 761, 766]. За висловом історика І. Мигула, указаний напрям головно був пов'язаний з Інститутом історії АН УРСР і «Українським історичним журналом», але включав і учених з інших осередків [23, с. 68].

Варто підкреслити, що І. Мигула намагався комунікувати в першій половині 1970-х рр. з істориками в радянській Україні, зокрема Ф. Шевченком. У листі до останнього 3 травня 1971 р. І. Мигула обстоював думку про зміни в українській історіографії від середини 1950-х рр., які навіть називав «виїмковими»².

Майже в той самий час тривали й інші контакти між діаспорними й радянськими вченими. Зокрема, їх намагався ініціювати І. Лисяк-Рудницький. У серпні 1970 р. після поїздки на XIII Міжнародний конгрес історичних наук у Москві, він обговорював можливість візиту групи українсько-американських професорів до радянської України [24, с. 635—636].

Утім, репресивна кампанія 1972 р. проти дисидентів, яка перекинулася на академічні інститути, університети, видавництва у вигляді адміністративних чисток і звільнень з роботи, поховала як ці комунікаційні устремління, так і ліберальні віяння. У метафоричному розумінні ліберальна «епоха Шелеста» добігла кінця, а її заступив період культурної й інтелектуальної стагнації. Діаспорні автори нарекли цей період в історії України «маланчуківщиною» за прізвиськом тодішнього секретаря ЦК КПУ В. Маланчука чи «добом після Шелеста» [25, с. 7—10].

Такі деструктивні метаморфози призвели до швидкої втрати здобутків «запізнілої відлиги» й до атмосфери культурного занепаду. Мережа фахових видань соціогуманітарного профілю була моментально зруйнована. Ті видання, котрі вціліли, як-от «Український історичний журнал», зазнали нової хвилі повсюдної радянізації, котра витісняла на маргінеси будь-які інші проблеми. Низка українських істориків, гуманітаріїв, суспільствознавців опинилася в горнилі адміністративних чисток, утисків і переслідувань.

Замість зруйнованої мережі видань від 1975 р. в Інституті видавалися два видання — «Історичні дослідження. Вітчизняна історія» та «Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн», у яких висвітлення власне української історії було мінімізовано. Відтоді й до кінця 1980-х рр. панівними форматами республіканського історієписання були радянізовані версії української та всесвітньої історії.

І, звичайно, історики використовувалися партійною верхівкою в ідеологічних потребах, передусім на ниві контрпропаганди. Ідеться не тільки про горезвісний «жанр критики буржуазних і націоналістичних фальсифікацій історії», а й про інші практики. Імовірно, якраз у другій половині 1970-х рр. припинилося навіть видання спеціалізованого науково-інформаційного бюлетеня «Зарубіжні видання про Україну».

Цей бюлетень публікували від 1968 р. під грифом «Для службового користування» (показово, що два числа за 1975 р. мають уже вищий гриф — «Таємно») накладом близько сотні примірників і поширювали за особливим списком — поміж вищого ешелону партійної номенклатури й органів державної безпеки. Після ознайомлення надіслані примірники знищувалися. Тому дотепер віднайдена лише частина — 17 чисел (у 15 випусках) — цього бюлетеня, оцифровані версії яких розміщені на сайті Інституту [26].

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Ф. 349. Спр. 1105-1106. Арк. 1.

Зрештою, згаданий бюлетень був своєрідним, попри специфічну обмеженість своєї циркуляції, каналом зв'язку інституціонального середовища істориків і влади. Указане видання якнайкраще демонструвало, які саме ролі та функції партійна номенклатура насправді відводила вченим-гуманітаріям.

Важливі зміни відбулися і на полі інституціональної історії установи. Приміром, Ужгородський і Чернівецький відділи Інституту, котрі спеціалізувалися на історії країн т. зв. соціалістичного табору, зокрема Румунії, були переведені до новоствореної установи — Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР [19, с. 539—542]. Створення цієї інституціональної структури продемонструвало загальні тенденції радянської соціогуманітаристики, котра дедалі більше орієнтувалася на вимоги російсько-радянської репрезентації як історії, так і тодішньої сучасності.

Навіть більше, в Інституті історії АН УРСР виникла різюча диспропорція, котра призвела до того, що «історію феодалізму» від IX до XIX ст. вивчала крихітна група істориків. Натомість понад 90 % науковців сконцентрували свої зусилля на студюванні епох капіталізму, т. зв. жовтневої революції 1917 р., громадянської війни 1917—1921 рр. і «будівництва соціалістичного суспільства». Відзначимо, що інформація з офіційної хроніки про величезні проблеми вивчення сегмента XII—XVI ст. «історії Української РСР» навіть потрапила до фокуса діаспорних рефлексій [25, с. 16].

Отже, період від середини 1970-х до кінця 1980-х рр. був часом стагнації республіканського культурного простору загалом і академічної науки зокрема. Бучні показові ідеологічні кампанії до вигаданих ювілеїв, як-от святкування 325-річчя т. зв. возз'єднання України з Росією, 1500-ліття Києва, доволі добре відображали суспільну атмосферу, котру формували згори довкола нав'язаних урочистостей.

Скажімо, О. Пріцак гадав, що ювілейна київська кампанія насправді була спрямована супроти майбутнього відзначення 1000-ліття хрещення України-Русі [27]. Протягом першої половини 1980-х рр. апогею досягло домінування багатотомних республіканських історій, у яких українська минувшина підлаштовувалася до офіційного канону й часто-густо поставала в тенденційному, викривленому й суспільно вихолощеному вигляді.

Нові тенденції намітилися лише з кризою СРСР наприкінці 1980-х рр. Вона послабила партійний контроль за культурним простором, завдяки чому почала проникати заборонена спадщина, а також розширилися можливості для інших потрактувань української минувшини. За мемуарними ретроспекціями відомого політолога Олексія Гараня, котрий увійшов на інституціональну авансцену 1985 р. як співробітник сектору проблем ідеологічної боротьби, тодішня еволюція була доволі швидкою. Ось як описував цей процес автор спогадів в одному з інтерв'ю: «Почалася перебудова. Перед нами почали розкриватися нові можливості, відкрилися нові архіви. Ми почали про все це говорити, переосмислювати. Цей процес охопив дуже багатьох людей. У своїй книзі я описую парадокс: із нашого відділу, який мусив боротися із “буржуазними фальсифікаторами”, багато людей пішло в Рух...» [28].

Загалом процес руйнації радянського режиму був доволі швидким, зокрема був пов'язаний із поступовою втратою партійного контролю над науковим і культурним простором. У певному сенсі партійна номенклатура не встигала реагувати на нові ініціативи, спричинені лібералізацією радянського режиму. Приміром, наприкінці листопада — на початку грудня 1989 р. Інститут виступив з ініціативою про скасування низки резонансних ідеологічних постанов ЦК КП(б)У кінця 1940-х — початку 1950-х рр. [19, с. 635—637]. Паралельно відбувався суцільний демонтаж радянського образу історії України. На межі 1980—1990-х рр. цей процес став практично незворотним. У цій атмосфері 21 листопада 1990 р. відбулося повернення первісної назви установи — Інститут історії України [19, с. 671].

Водночас розгорнувся процес інституціональної модернізації, унаслідок якої була оновлена структурно-організаційна конфігурація Інституту. Вона була переорієнтована на нові виклики, завдання та потреби, пов'язані з повсюдною ревізією та переосмисленням національного історичного процесу як цілісного і самодостатнього. Відтоді в Інституті практично вперше було започатковано повноцінне студіювання історії українського середньовіччя та ранньомодерних часів, які за радянської доби переховувалися в межах вивчення т. зв. історії феодалізму.

Доба незалежності України стала, мабуть, найпліднішим і водночас найскладнішим часом в історії Інституту. Проте насправді варто вести мову про кілька відмінних періодів, які послідовно змінювалися після 1991 р. — перехідний період 1990-х рр., період 2000-х рр. — час поррахунків із радянською спадщиною та воєнний період, який розпочався у 2014 р., а у 2022 р. набув зовсім інших масштабів.

З висоти першої чверті ХХІ ст. 1990-ті рр. постають як перехідний час українського суспільства, котре прагнуло самоусвідомити й ствердити себе в координатах національно-державної незалежності. Швидко сформувалася легітимативна програма українського історієписання 1990-х рр. Вона була здебільшого зорієнтована на заповнення «білих плям» і «білих полів», передусім відбивала всеохопні тенденції повернення до національної культурної та історичної спадщини. Саме тому провідний рефрен пострадянського історієписання концентрувався довкола представлення національного й державного буття українців в історичному часі та просторі.

Заразом це був час, коли українські наративи вперше впродовж ХХ ст. стали справді-таки панівними в національному культурному просторі, на відміну від старої імперської та радянської доби й навіть обнадійливих пореволюційних 1920-х рр. З огляду на такі передумови й обставини, підготовка та видання масштабних українських історичних студій в атмосфері 1990-х рр. набували неабиякого суспільного резонансу й громадської значущості.

Недаремно у президіях великих науково-практичних конференцій часто-густо були представлені очільники місцевої влади та громадських організацій. Тому майже кожна велика праця справляла чималий резонанс. Згадаємо, приміром, успішно реалізований проєкт великого національного історичного наративу, відомого як серія книг «Україна крізь віки» (Київ, 1998—1999. Кн. 1—15). За мемуарним висловом історика Станіслава Кульчицького, «насправді переосмислення

методологічних підходів й переписування історичного наративу було обов'язком, з яким ми справилися» [29, с. 39].

Певна річ, у світлі інституціональної історії «перехідний період» висвітлюється та оцінюється в різних ракурсах. З одного боку, його розглядають як час кардинальної ревізії минувшини та відмови від радянських догматів і єдиних квазі-методологічних настанов [30, с. 99—128]. З іншого боку, 1990-ті рр. метафорично нарекли новим українським відродженням науки й культури, котре в інституціональній історії стало часом «історіографічного перевороту» практично в усіх фахових сферах [31, с. 265—266].

На зламі 1980—1990-х рр. уперше відбулося безпрецедентне відкриття архівів, відоме як «архівна революція». Завдяки цим процесам до наукового обігу було введено величезні масиви джерельного матеріалу. Удоступнення джерельних комплексів кардинально урізноманітнювало фактографічну й подієву канву низки історичних епох і періодів. Невипадково якраз наприкінці 1990-х рр. було започатковано проєкт «Енциклопедії історії України», який успішно реалізовувався в наступні десятиліття [32].

На цьому місці варто наголосити, що 2000-ні рр., хоч і були органічно пов'язані з «перехідними» 1990-ми рр., але кардинально вирізнялися власною палітрою викликів, проблем і суперечностей. На початку ХХІ ст. гостро постало питання не тільки про фактографічний матеріал, яким заповнюються періоди й епохи національної історії, а і як вони конструюються та репрезентуються.

На перший план вийшли проблеми наукової концептуалізації, дослідницьких стратегій і фахового інструментарію. Ідеться як про старі-нові виклики неklasичної науки, перейдені західною соціогуманітаристикою протягом усього ХХ ст., так і про епістемологічні новації, наративні експерименти й концептуальні пропозиції на ниві глобальної та постмодерністської доби.

«Перекладацька революція» 2000-х рр. внесла в культурний простір української соціогуманітаристики загалом й історієписання зокрема величезну й строкату хвилю новацій і пропозицій практично на будь-який колір і смак. Однак значна частина цього масиву перекладних книг була пов'язана з російськомовною продукцією, котра справляла неоднозначний, а часто-густо й негативний вплив на український культурний простір. До того ж у західних академічних світах новітні концептуалізації, дослідницькі стратегії й інструменти послідовно переживали, засвоювали й апробовували кілька поколінь інтелектуалів. Чималий часовий відтинок, природно, сприяв виробленню критичності та обережності у сприйнятті багатьох нововведень як примхливих віянь культурної й інтелектуальної моди, частина з яких модифікувалася, коригувалася, адаптувалася, видозмінювалася відповідно до певних наукових практик і запитів.

Натомість український історик опинився в ситуації спресованого в часі сполучення численних викликів, проблем, можливостей і перспектив. Причому до останніх своєрідно додалися нагальні потреби дерадянзації й декомунізації українського суспільства та пострадянського транзиту України як держави, котрі неминуче наближали до питання про дерусифікацію національного простору.

За таких культурних, інтелектуальних, політичних передумов гостро постали проблеми співвідношення та взаємодії національної та транснаціональної / глобальної, української й мультикультурної історії, дослідницьких інструментів, запозичених з анналів класичної та некласичної науки. Крім того, вони перепліталися з постмодерністськими новаціями й пропозиціями на ниві наративної філософії історії, котрі набули неабиякої гостроти.

Варто підкреслити, що це була доба революційних «гойдалок», себто переходу суспільства від стану відносного спокою до масштабних сплесків політичної активності 2004 та 2013—2014 рр. Ці метаморфози справили значний вплив на інституціональне буття установи, коли історія раптово «вдиралася» до академічного життя. Інколи це ставалося навіть у прямому сенсі, коли кулі залітали до вікон Інституту на вулиці Михайла Грушевського під час подій Революції гідності. Зрештою, ідеться не тільки про вагомі зрушення національної свідомості й питання поррахунків із радянською спадщиною, а й про масштабні інституціональні проблеми та зміну горизонту концептуальних пропозицій і дослідницьких стратегій для всього цеху академічних істориків.

Протягом 2000-х рр. в Інституті була розбудована своєрідна мережа фахових збірників і серійних, точніше неперіодичних, видань, які зайняли найрізноманітніші сегменти історичного та соціогуманітарного знання. У дисциплінарних розрізах вони локалізувалися від інтелектуальної, культурної та соціальної історії до регіоналістики й урбаністики. Водночас постали видання, у котрих системно студіювалися окремі періоди й епохи національної історії від доби медієвістики та ранньої новістики до студій з імперської історії, тоталітаризму й посттоталітарної доби [33].

Зауважимо, що розширення фахово-дисциплінарної палітри мережі видань Інституту створило цілу низку свого роду експериментальних майданчиків не тільки для академічних учених, а й для широкого кола науковців із вищих навчальних закладів. Ці періодичні й серійні видання почасти дозволяли компенсувати проблеми й складнощі, пов'язані з апробацією новітніх дослідницьких стратегій і концептуалізацій упродовж 2000-х рр. Певна річ, вони не були ідеальними, як і будь-яке видання, мали свої очевидні переваги й недоліки. Проте ця мережа видань відіграла важливу роль як в інституціональній історії, так і у формуванні пізнавальних тенденцій української науки перших двох десятиліть нового століття.

І, звісно, одне з найважливіших призначень Інституту полягало в підготовці новітньої версії великого українського історичного наративу. Дискусії щодо його можливої конструкції тривали протягом 2000-х рр., зокрема перейшли у формат публічної полеміки на сторінках «Українського історичного журналу» (від 2012 р.). Відгомін цих дискусій у певному вигляді побутує і до сьогодні.

Революція 2013—2014 рр. і початок російсько-української війни відтермінували, але не перервали цей процес, зокрема дискусію про національний історичний гранд-наратив. Війна відобразила перехід до кризової чи критичної стадії пострадянського транзиту, коли Україна й українці остаточно полишили російську орбіту. У певному розумінні гібридна війна стала своєрідним прологом до за-

вершення пострадянської доби, ба навіть однією зі знакових тенденцій у царині нового переформатування світового устрою.

Повною мірою цей процес розгорнувся від 2022 р. Пострадянська епоха історії остаточно добігла свого кінця, а неоімперський проєкт Москви перейшов у новітню, відкриту фазу. Проміжок від 2014 р. став найскладнішим періодом в історії Інституту за доби незалежності України.

Війна вдерлася до інституціонального життя в усіх можливих вимірах і проявах, навіть у світовідчужаннях істориків [34]. У метафоричному сенсі війна заповнила весь простір нашого буття, хоч інколи ззовні незримо, а насправді наскрізь увійшла в нашу свідомість, ментальні настанови й психічні реакції. Приміром, 24 травня 2026 р. під час чергової російської ракетно-дронові атаки на Київ знало значних пошкоджень приміщення Інституту.

Сучасна війна позначилася на персональних історіях науковців: хтось змушений був виїхати за кордон, хтось боронить нашу країну зі зброєю в руках, хтось змінив фахову спеціалізацію і вивчає як давню, так і недавню та сучасну воєнну й політичну історію, безпосередньо пов'язану з неоімперським російським проєктом.

У багатьох аспектах російсько-українська війна продемонструвала тотальну кризу й численні розломи глобальної сучасності [35]. Проте війна згенерувала новітні виклики, кинуті українській соціогуманітаристиці, зокрема пов'язані зі зміною низки пріоритетів, концептуалізацій і дослідницьких стратегій. Так, студії з воєнної, тоталітарної та імперської історії поступово стають провідними напрямками досліджень як на ближчу, так і на середньотривалу та довготривалу перспективу. Ідеться не тільки про переосмислення світових, регіональних, національно-визвольних воєн, а й новітніх форм війни, як-от оновлена проксі-війна, сіра війна чи необмежена війна.

Ці форми розмивають звичну демаркацію між мирним і воєнним станом суспільства. Вони наві'язують компаративні запити до т. зв. моделі гібридної війни, котрі іноді односторонньо пов'язують із «доктриною Герасимова». Насправді ця доктрина є запозиченням і поверховим переробленням західних ідей воєнного мистецтва, актуалізованих після трагедії 9/11, які були вбрані в показні російські шати. Вочевидь, історичні виміри сучасної війни потребують вивчення на міждисциплінарному рівні із залученням фахівців усього спектра української соціогуманітаристики.

Важливим кроком у цьому напрямі стало створення в Інституті відділу воєнно-історичних досліджень, який очолює член-кореспондент Національної академії наук України Олександр Лисенко [36, с. 15—16]. Протягом короткого часу з'явилися як ґрунтовні монографічні дослідження членкині-кореспондентки Національної академії наук України Лариси Якубової [37] та Володимира Головка [38], так і чимало колективних праць. Доречно відзначити цілу серію із 29 історичних студій «Сучасна російсько-українська війна у координатах історії» (2023—2024 рр.), розміщених в електронній бібліотеці установи [39].

Утім, дуже важливим завданням є збереження та продовження фундаментальних проєктів Інституту, зокрема новітньої версії великого національного історичного наративу. Упродовж 2021—2024 рр. у видавництві «Академперіодика» було

видано сім книг «Україна. Нариси історії». У цьому семитомнику подано новітній виклад нашої минувшини від праісторичних часів до 2019 р. у світлі сучасного історичного та соціогуманітарного знання [40].

Навіть більше, цей проєкт сформував культурні, інтелектуальні, світоглядні орієнтири й пізнавальні настанови сучасного історієписання, насамперед певні способи осягнення та репрезентації історії України у вигляді актуального й фундаментального горизонту концептуалізацій. З-поміж них ціла низка оригінальних і цікавих пропозицій, зокрема представлення цивілізаційної конфронтації як найважливішої та системної передумови поліфронтирної конфігурації доби середньовіччя та ранньомодерних часів в історії України.

Ще однією новацією згаданих «Нарисів» є ідея взаємодоповнюваних концептів «довгих» ХІХ і ХХ століть — імперської й тоталітарної епох, а також концепція посттоталітарного транзиту. Ця концептуалізація пояснює чергування революційних скоків і післяреволюційних криз у сучасній історії України.

Попри дуже складні організаційні обставини й обмежені фінансові можливості воєнної доби, продовжується реалізація іншого фундаментального проєкту, відомого як «Енциклопедія історії України». 2025 року в межах цього проєкту була видана друга книга додаткового тому [41].

Важливу роль у функціонуванні Інституту відіграє цифрова й мережева складова — сайт установи (<http://history.org.ua>). Цей ресурс функціонує вже майже 20 років. На сьогодні сайт Інституту з великою електронною бібліотекою (більшість праць співробітників викладено у вільному доступі) є одним із найбільших ресурсів з історії України у всесвітній мережі. Про його затребуваність промовисто свідчить статистика: лише протягом 2024 р. зафіксовано понад 8 млн звернень, зокрема 1,6 млн — з унікальних ІР-адрес, а щодоби — 22,8 тис. сеансів роботи із сайтом [42].

Утім, воєнна сучасність невідворотно й безжально задає свої ритми й на інституціональному полі. У широкому сенсі варто говорити про загальний суспільний тренд на стиснення та скорочення наукової, культурної й соціогуманітарної сфери, пов'язаний як зі складними обставинами повсякдення, так і зі значними переміщеннями українців у світі. Сьогодні мільйони наших громадян перебувають поза межами України. Отже, йдеться про критичне скорочення фінансових, матеріальних і, найголовніше, людських ресурсів.

Вочевидь, не можна ігнорувати й назрівання кризи поколінь учених, передусім гострі потреби нагальної ротації молодими дослідниками наявних генерацій сучасних істориків та учених-гуманітаріїв. До них доєднуються виклики щодо реформування структури Інституту та мережі інститутських видань, на яку впливають загальні трансформації наукової, освітньої та соціогуманітарної сфери в межах усієї України. Певна річ, це лише кілька найгостріших і найголовніших викликів і проблем, з якими установа наближається до свого 90-річного інституційного ювілею.

Утім, висліди інституціональної історії однозначно доводять потребу в історичних установах універсального спрямування, котрі охоплюють майже весь хронологічний діапазон і значну частину фахово-дисциплінарної палітри історичної науки. Нині у країнах Центральної та Східної Європи успішно функціонує ціла низка ака-

демічних історичних інститутів, як-от: Інститут історії імені Тадеуша Мантейфеля Польської академії наук (Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffela Polskiej Akademii Nauk), Інститут історії Академії наук Чеської Республіки (Historický ústav Akademie věd České republiky), Інститут історичних досліджень Болгарської академії наук (Институт за исторически изследвания Българска академия на науките), Історичний інститут Словачької Академії наук (Historický ústav Slovenskej akadémie vied) та ін.

Насамкінець відзначимо, що на сьогодні, попри дуже складні чинники, системні передумови й деструктивні обставини, Інститут історії України Національної академії наук України відіграє лідерську роль в історичній науці нашої країни. Провідні позиції установа посідає завдяки своєму інтелектуальному внеску, опублікованим працям, висунутим та апробованим концептуалізаціям.

Зрештою, наша інституціональна історія, креативний потенціал академічних учених яскраво демонструють здатність до переформатування та оновлення в найскладніші, найбуремніші періоди новітньої історії України. Саме в цьому вбачаємо запоруку нашої успішної інституціональної прийдешності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Veber, M. Sotsiologhiia. Zahalnoistorychni analizy. Polityka. Kyiv, 1998 [in Ukrainian]. [Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім., післямова і ком. О. Погорілого. Київ, 1998. 534 с.].
2. Boychuk, G.W. "Studying Public Policy": Historical Institutionalism and the Comparative Method. *Canadian Journal of Political Science* = *Revue canadienne de science politique*. 2016. 49(4): 743-761. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0008423916001220>.
3. Dyer, T. Institutional Research and Institutional History. *Research in Higher Education*. 1978. 8(3): 283-286.
4. Nort, D. Instytuttsii, instytuttsiina zmina ta funktsionuvannia ekonomiky. Kyiv, 2000 [in Ukrainian]. [Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Пер. з англ. І. Дзюб. Київ, 2000. 198 с.].
5. Kohlstedt, S.G. Institutional History. *Osiris*. 1985. 1: 17-36.
6. Patske, U., Shafoval, M. & Yaremko, R. (Comps). *Universitas Libera Ucrainensis: 1921—2011*. Munich, 2011 [in Ukrainian and German]. [Universitas Libera Ucrainensis: 1921—2011 / Упоряд. У. Пацке, М. Шафовал, Р. Яремко. Мюнхен: УВУ, 2011. 828 с.].
7. Pritsak, O. Harvardskyi Tsentr Ukrainskykh Studii i shkola Hrushevskoho (veresen 1972). *Pritsak, O. Chomu katedry ukrainoznavstva v Harvardi? Vybir statei na temy nashoi kulturnoi polityky (1967—1973)*. Cambridge; New York, 1973. 91-107. [Пріцак О. Гарвардський Центр Українських Студій і школа Грушевського (вересень 1972). *Пріцак О. Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967—1973)*. Кембридж; Нью-Йорк, 1973. С. 91—107].
8. Smolii, V.A. (Ed.), Rublov, O.S. & Yurkova, O.V. (Comps.). *Instytut istorii Ukrainy Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Dokumenty i materialy. 1936—1991: U 2 kn.* Kn. 1. Kyiv, 2011 [in Ukrainian]. [Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936—1991: У 2 кн. / Відп. ред. В.А. Смолій; упоряд. О.С. Рубльов, О.В. Юркова. Кн. 1. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. 630 с.].

9. Braembussche, A.A. van den. Historical Explanation and Comparative Method: Towards a Theory of the History of Society. *History and Theory*. 1989. 28(1): 1-24. DOI: <https://doi.org/10.2307/2505267>.
10. Korduba, M. V oboroni istorichnoi pravdy. *Dyskusiia 1930—1940-kh rokiv pro pokhodzhennia ukrainskoi natsii*. Lviv, 2023. 147-161 [in Ukrainian].
[Кордуба М. В обороні історичної правди. *Дискусія 1930—1940-х років про походження української нації* / Наук. ред. і авт. передмови Ф. Сисин; упоряд. Л. Білорус, О. Дмитерко. Львів, 2023. С. 147—161].
11. Yas, O. "Na choli respublikanskoi nauky..." Instytut istorii Ukrainy (1936—1986): Narysy z instytutsionalnoi ta intelektualnoi istorii (Do 80-richchia ustanovy). Kyiv, 2016. DOI: <https://doi.org/10.15407/book13-11247> [in Ukrainian].
[Ясь О. «На чолі республіканської науки...». Інститут історії України (1936—1986): Нариси з інституціональної та інтелектуальної історії (До 80-річчя установи) / Вступне слово та наук. ред. В. Смоля. Київ: Ін-т історії України, 2016. 542 с. doi: <https://doi.org/10.15407/book13-11247>].
12. Onyschenko, O.S. (Ed.). Kuchmarenko, V.A., Papakina, T.P., Strelska, L.I., Yaremenko, L.M., Starovoi, S.V., Varava, T.V. & Luhovskyi, O.H. (Comps.) Istoriiia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (1938—1941): Dokumenty i materialy. Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Історія Національної академії наук України (1938—1941): Документи і матеріали / Відп. ред. О.С. Онищенко; упоряд. В.А. Кучмаренко, Т.П. Папакіна, Л.І. Стрельська, Л.М. Яременко, С.В. Старовойт, Т.В. Варава, О.Г. Луговський. Київ, 2003. 920 с.].
13. Istoriiia Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka. Z nahody 75-richchia yoho zasnuvannia 1873—1948. New York; Munich, 1949 [in Ukrainian].
[Історія Наукового Товариства ім. Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування 1873—1948. Нью-Йорк; Мюнхен: НТШ, 1949. 51 с.].
14. Komarenko, N.V. Do pytannia pro henezys Instytutu istorii AN URSR. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1972. 5: 154-156 [in Ukrainian].
[Комаренко Н.В. До питання про генезис Інституту історії АН УРСР. *Український історичний журнал*. 1972. № 5. С. 154—156].
15. Rublov, O.S. Malovidomi storinky biohrafiï ukrainskoho istoryka [M.I. Marchenko]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1996. 1: 106-118 [in Ukrainian].
[Рубльов О.С. Маловідомі сторінки біографії українського історика [М.І. Марченко]. *Український історичний журнал*. 1996. № 1. С. 106—118].
16. Pelenski, J. Soviet Ukrainian Historiography after World War II. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1964. 12 (3): 375-418.
17. Petrovskyi, M.N. Instytut istorii Ukrainy Akademii nauk URSR (spetsialno dlia "Ukrainskoho slova" y "Ukrainskoho zhytti"). *Ukrainske slovo (Vinnipeh)*. 1945. 11 lypnia. 28: 6 [in Ukrainian].
[Петровський М.Н. Інститут історії України Академії наук УРСР (спеціально для «Українського слова» й «Українського життя»). *Українське слово (Вінніпег)*. 1945. 11 липня. № 28. С. 6.].
18. Kasimenko, A.K. (Ed.). Istoriiia Ukrainy. T. 1. Kyiv, 1950 [in Russian].
[История Украины / Под ред. А.К. Касименко. [Издательский макет]. Т. 1. Киев: Издательство АН УССР, 1950. 588 с.].
19. Smolii, V.A. (Ed.), Rublov, O.S. (Comp.). Instytut istorii Ukrainy Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: Dokumenty i materialy. 1936—1991: U 2 kn. Kn. 2. Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
[Інститут історії України Національної академії наук України: Документи і матеріали. 1936—1991: У 2 кн. / Відп. ред. В.А. Смолій; упоряд. О.С. Рубльов. Кн. 2. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2021. 773 с.].

20. Tillet, L. Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest. *Slavic Review*. 1975. 34(4): 752-768. DOI: <https://doi.org/10.2307/2495726>.
21. Smolii, V. (Ed.), Boriak, H., Donik, O. & Yas, O. (Comps.). Comprehending the Past: Soviet Visions, Post-Soviet Revisions and Modern Concepts in “Ukrainian Historical Journal” (1957—2017). Kyiv, 2020. 356 p. DOI: <https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.423.356>.
22. Persha konferentsiia molodykh naukovtsiv NTSh. *Svoboda*. 1959. 2 chervnia. 104: 3 [in Ukrainian].
[Перша конференція молодих науковців НТШ. *Свобода*. 1959. 2 червня. № 104. С. 3].
23. Myhul, I. Ukrainskaadianska istoriohrafia pro ukrainsku revoliutsiiu ta 1920 roky. *Suchasnist*. 1984. 9: 67-74 [in Ukrainian].
[Мигуль І. Українська радянська історіографія про українську революцію та 1920 роки. *Сучасність*. 1984. № 9. С. 67—74].
24. Lysiak-Rudnytskyi, I. Schodennyky. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Лисяк-Рудницький І. Щоденники / Гол. ред. Я. Грицак, Ф. Сисин. Київ, 2019. 696 с.].
25. Solchanyk, R. Politics and the National Question in the Post-Shelest Period. *Ukraine after Shelest* / B. Krawchenko (Ed.). Edmonton, 1983. 1-29.
26. “Zarubizhnyi vydannia pro Ukrainu” [1968—1975]. *Elektronna biblioteka Instytutu istorii Ukrainy NANU*. 25.04.2018. URL: <https://resource.history.org.ua/item/0013777> [in Ukrainian].
[«Зарубіжні видання про Україну» [1968—1975]. *Електронна бібліотека Інституту історії України НАНУ*. 25.04.2018. URL: <https://resource.history.org.ua/item/0013777> (дата звернення: 10.03.2026)].
27. Pritsak, O. Za kulisamy proholoshennia 1500-littia Kyieva. *Suchasnist*. 1981. 9: 46-54 [in Ukrainian].
[Пріцак О. За кулісами проголошення 1500-ліття Києва. *Сучасність*. 1981. № 9. С. 46—54].
28. Haran, O. Istoriia i polityka — tse ne dva na dva (rozmovliav V. Semkiv). *Zbruc*. 29.12.2021. URL: <https://zbruc.eu/node/109626> [in Ukrainian].
[Гарань О. Історія і політика — це не два на два (розмовляв В. Семків). *Zbruc*. 29.12.2021. URL: <https://zbruc.eu/node/109626> (дата звернення: 12.04.2026)].
29. Kulchytskyi, S. Zi spotvorenoho u normalnyi svit. Rozdumy spivrobitnyka Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy naperedodni svoho 90-richchia. Kyiv, 2026 [in Ukrainian].
[Кульчицький С. Зі спотвореного у нормальний світ. Роздуми співробітника Інституту історії України НАН України напередодні свого 90-річчя. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2026. 57 с.].
30. Santsevych, A.V. Instytut istorii Ukrainy Natsionalnoi Akademii nauk Ukrainy: Istoriografichniy narys (Do 60-richchia ustanovy). Kyiv, 1998 [in Ukrainian].
[Санцевич А.В. Інститут історії України Національної Академії наук України: Історіографічний нарис (До 60-річчя установи) / Відп. ред. В.Г. Сарбей. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. 130 с.].
31. Kolesnyk, I. Instytut istorii Ukrainy: Nove ukrainske vidrozhennia. Kyiv, 2016 [in Ukrainian].
[Колесник І. Інститут історії України: Нове українське відродження / Відп. ред. В. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. 273 с.].
32. Smolii, V.A. & Boriak, H.V. “Entsyklopediia istorii Ukrainy” ta suchasna ukrainska entsyklopedystyka. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2014. 4: 4-16 [in Ukrainian].
[Смолій В.А., Боряк Г.В. «Енциклопедія історії України» та сучасна українська енциклопедистика. *Український історичний журнал*. 2014. № 4. С. 4—16].

33. Periodychni ta seriini vydannia. *Elektronna biblioteka Instytutu istorii Ukrainy NANU*. URL: https://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21SRW=name&S21SRD=UP&S21REF=10&S21CNR=50&S21STN=1&S21FMT=j_brief&C21COM=S&2_S21P03=VTYP=&2_S21STR=J [in Ukrainian]. [Періодичні та серійні видання. *Електронна бібліотека Інституту історії України НАНУ*. URL: https://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21SRW=name&S21SRD=UP&S21REF=10&S21CNR=50&S21STN=1&S21FMT=j_brief&C21COM=S&2_S21P03=VTYP=&2_S21STR=J].
34. Verstiuk, V. Dumky z pidvalu (Dumky ta refleksii voiennoi doby): Diariush istoryka. Kyiv, 2022. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016524> [in Ukrainian]. [Верстюк В. Думки з підвалу (Думки та рефлексії воєнної доби): Діаріуш історика / Вступ. слово Г. Боряка. Київ, 2022. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016524> (дата звернення: 21.03.2026)]
35. Smolii, V. Istoryk i viina. *Elektronna biblioteka Instytutu istorii Ukrainy NANU*. 23.03.2022. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016388> [in Ukrainian]. [Смолій В. Історик і війна. *Електронна бібліотека Інституту історії України НАНУ*. 23.03.2022. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016388> (дата звернення: 15.03.2026)].
36. “Na zori novitnoi istorychnoi doby...”. Interviu holovnoho redaktora “Ukrainskoho istorychnoho zhurnalu” akademika NAN Ukrainy V. Smolii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2024. 6: 5-19 [in Ukrainian]. [«Назоріновітньої історичної доби...». Інтерв’ю головного редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України В. Смоля. *Український історичний журнал*. 2024. № 6. С. 5—19].
37. Yakubova, L.D. Rashyzm: Zvir z bezodni. Kyiv, 2023. DOI: <https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.484.318> [in Ukrainian]. [Якубова Л.Д. Рашизм: Звір з безодні. Київ: Академперіодика, 2023. 318 с. DOI: <https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.484.318>].
38. Holovko, V. Vtorhnnennia. 2022. Shyrokomasshtabna ahresiiia Rosii proty Ukrainy. Kyiv, 2023. DOI: <https://doi.org/10.15407/book6-0017873> [in Ukrainian]. [Головко В. Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України / Відп. ред. В. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2023. 602 с. DOI: <https://doi.org/10.15407/book6-0017873>].
39. “Suchasna rosiisko-ukrainska viina u koordynatakh istorii”. (2023—2024 rr.) *Elektronna biblioteka Instytutu istorii Ukrainy NANU*. URL: <https://resource.history.org.ua/item/0017739> [in Ukrainian]. [«Сучасна російсько-українська війна у координатах історії». (2023—2024 рр.) *Електронна бібліотека Інституту історії України НАНУ*. URL: <https://resource.history.org.ua/item/0017739>].
40. Ukraina. Narysy istorii. Kyiv, 2021—2024. URL: https://akademperiodyka.org.ua/uk/category/books/history_essays [in Ukrainian]. [Україна. Нариси історії. Київ: Академперіодика, 2021—2024. URL: https://akademperiodyka.org.ua/uk/category/books/history_essays].
41. Smolii, V.A. (Ed.). Entsyklopediia istorii Ukrainy: Dodatkovyi tom. Kn. 2. Kyiv, 2025. URL: <https://resource.history.org.ua/item/0019187> [in Ukrainian]. [Енциклопедія історії України: Додатковий том. Кн. 2 / Редкол.: В.А. Смолій (голова). Київ: Академперіодика, 2025. 872 с. URL: <https://resource.history.org.ua/item/0019187>].

42. Report for history.org.ua: General Statistics. 15.12.2024. URL: <http://history.org.ua/report/2024/Statistics> (дата звернення: 15.04.2026).

Надійшла / Received 02.05.2026

Прийнята до друку / Accepted for publication 23.06.2026

Valerii SMOLII

Academician of the NAS of Ukraine,

Doctor of Historical Sciences (Dr Hab. in History), Professor,

Director of the Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

smolii.valerii@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-7656-5505>

Oleksii YAS

Corresponding Member of the NAS of Ukraine,

Doctor of Historical Sciences (Dr Hab. in History), Leading Research Fellow,

Department of Ukrainian Historiography,

Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

alextyas@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

THE HISTORY OF THE INSTITUTE IN THE LIGHT OF STRATEGIES AND CONCEPTUALIZATIONS IN CONTEMPORARY SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES

(On the 90th Anniversary of the Institute of History
of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine)

The purpose of this article is to outline the major milestones and periods in the history of the Institute as a unique institutional structure, whose development and operation were closely linked to the political system, the sociocultural environment, cultural patterns, and scientific conceptualizations of the Soviet and post-Soviet eras. **The methodology** is based on an interdisciplinary combination of neo-institutionalist strategies, primarily historical institutionalism, typology, and comparative studies. **Scientific novelty.** This article analyses various versions of the institutional genealogy of the Institute of History of Ukraine. It outlines the typological features of the Institute in the context of Soviet and post-Soviet scholarship, particularly institutional and intellectual history. The destructive effects of Sovietization on the Institute's functioning are demonstrated. The process of marginalizing the coverage of Ukrainian history within the Soviet grand narrative is examined. The role of revisionist historians and their attempts to expand and modify the boundaries of the representation of Ukraine's past in Soviet historiography is noted. It is emphasized that the institutional transformations of the post-Soviet era produced both numerous challenges and opportunities. It has been noted that post-Soviet institutional renewal made it possible to form an adequate structure of the Institute, covering almost all eras of Ukrainian history. It is emphasized that during the 1990s, a return to the free scholarly circulation of the classical heritage of national historiography unfolded. It is noted that during the 2000s, the challenges caused by the prolonged Soviet isolation of Ukrainian scholars from non-classical and post-non-classical epistemological models became fully apparent. The range of challenges and problems facing the Institute, both in the realm of institutional existence and in the sphere of scholarly conceptualization during the current Russian-Ukrainian war, is outlined. **Conclusions.** It has been noted that the institutional history of the Soviet era was largely shaped by the prevailing political climate and the widespread ideologization of science. It is demonstrated that Soviet influences on the functioning of the Institute are evident

not only in the form of repression, administrative purges, and a command-and-control management style, but also in a prolonged and deliberate break with non-classical transformations in science. It has been established that the non-classical model of science was perceived only sporadically and in a distorted form within the broader field of Ukrainian social sciences and humanities during the Soviet era. The argument is made that this has resulted in an extremely complex and heterogeneous contemporary landscape of challenges, problems, and contradictions. It is shown that the current Russian-Ukrainian war outlined yet another specific dimension of challenges and problems facing the Institute in both the medium and long term.

Keywords: *Institute of History of Ukraine, institutional history, history of science, soviet heritage, non-classical and post-non-classical models of science, historical institutionalism, comparative method.*